

PËRPARIMI

Revistë kulturore

Библиотека
Инв. број 181/62
СЛНН

NUMER 2

Frer 1956

VJETI II

ANTARËT E REDAKSIS:

Ismet Shaqiri, Hirzi Sulejmani, Vojisllav Dançetoviqi, Elhami Nimani,
Mehmet Hoxha, Stathi Kostari, Abdullah Zajmi, Mehmedali Hoxha, Lo-
renz Antoni, Mehdi Bardhi, Xheladin Topçiu, Ali Rexha, Mark Krasniqi,
Jusuf Shushka, Hasan Vokshi, Ismet Mula, Shevqet Veliu,
Masar Murtezai

KËSHILLI REDAKTUES:

Stathi Kostari, Ali Rexha, Xheladin Topçiu, Hasan Vokshi

DREJTORI PËRGJEGJËS

Elhami Nimani

PËRMBAJTJA:

Dr. IVAN POPOVIĆ:

Elementet vendase në fjalorin e gjuhës shqipe

P. S. KOHAN:

Hamleti

JASHAR REXHEPAGAJ:

Mbi disa çashtje të përmbajtjes së mësimit
t'edukatës shoqërore morale

SIMA QIRKOVIQ:

Pasqyrë e marrëdhënjëve sërbo-shqiptare
— gjatë shekujve XVI—XVIII —

ELEMENTET VENDASE NË FJALORIN E GJUHËS SHQIPE

Në këtë artikull po vazhdojmë me shqyrtimin sistematik të disa çashtjeve nga lamija e linguistikës historike shqiptare. *)

Këso here mendoj me u marrë me fjalët indigjene të gjuhës shqipe, don me thanë me at fond të fjalorit, që Shqiptarët s'e kanë marrë prej popujve tjerë, por që e kanë trashiguar prej të parëvet (Thrakasve), dmth. në perspektivën e mëtejshme, që ka marrë bashksija e përgjithshme indoeuropjane.

Para se të hyj në paraqitjen konkrete të materialit, së pari, më duhet, me e shtruar çashtjen parimisht, që konceptet t'u jenë të qarta edhe atyne lexuesave, të cilët, në të vërtetë, nuk mirren me linguistikë

Si në çdo gjuhë tjetër, ashtu edhe në shqipet egzistojnë — simbas origjinës — dy lloje fjalësh. Nji palë janë fjalët vendase (të njoftuna në shkencë nën emnin indigjene, dmth. „të linduna”), kurse pala tjetër janë fjalët e huajtuna (sërbisht *pozajmice*, kroat. *posudjenice*, frangj. *emprunts*, gjerm. *Lehnwörter*, ital. *prestiti*). Fjalët vendase nuk janë marrë prej asnjij gjuhe tjetër, por janë trashigim i vjetër, kurse fjalët e huajtuna janë marrë prej ndonjij gjuhe së huej.

Ky princip, natyrisht, në teori është shumë i thjeshtë, por në praktikë shpeshherë është tepër vështirë me u zbatue. Përse? Sepse populli që flet në ndonji gjuhë (çfardo gjuhë qoftë) — nuk është kurdoherë i vetëdijshtë për faktin se ndonjana

*) Kam për qëllim që, në marrëveshje me redaksin e revistës „Përparimi” në një cikël artikujsh, të paraqes pak a shumë një sistem të përmbledhën njohunish rreth zhvillimit të gjuhës shqipe, ashtu si na jep mundsi gjendja e tashme e shkencës ndërkombtare për gjuhsí. Shpresoj se një varg i tillë artikujsh do t'interesojë, jo vetëm profesionistat e gjuhës e të letërsís (të cilët simbas profesionit të tyre lypset t'interesohen për këto çashtje), por edhe intelektualët shqiptarë në përgjithsi, aq më tepër, mbassi deri më sod nuk ka pasë këso parashtrës në gjuhën shqipe, bile jo sistematikisht. Lexuesat që do të rrujnë kësombullat, kopjet — kompletin e „Përparimit”, do të kenë kështu, deri diku, një farë teksti (materiali) të historís së gjuhës shqipe të përshtatshëm për arsimtarët. I. P.

fjalë është e huej. Nëqoftëse thomi *automobil*, atëherë çdokujt i është e qartë se kjo fjalë është e huej, sepse është e ré; por në gjuhën shqipe ka fjalë të vjetra të huajtura, të cilat ndjehen intime gjuhsore të çdo Shqiptari i duken si të vendit (sepse krejt kjo kryhet *vetëdijshtëm*), e prapsepap analiza e nxjerr si të huej. Nji shembull i mirë i këtij lloji është fjala *mokënë* (tosk. *mokërë*). Askush që s'është ekspert gjuhsuer, nuk do të mundte me ia qëllue se kjo, simbas origjinës, është fjalë greqishte, prej së cilës është sajue edhe fjala europjane *mashina*. Këtë do të mundte me e nxjerrë vetëm specialisti gjuhsuer.

Për këtë arsye është e nevojshme me diferencue parimisht fjalët e vendit prej atyne të huajtunave. Megjithatë kjo punë nuk është e lehtë prore, as për specialistin, por prapsepap, në rastet më të shpeshta, ai ia del në krye. Këtë po e tregoj në disa shembuj.

Të marrin, p.sh. ndonji fjalë shqipe fare të përditëshme, si është fjala *ujë*. Fjala *ujë* është sajue prej më së vjetrës *udë*, e kjo edhe prej më së vjetrës *uda*. Kjo trajtë *uda* mund të krahasohet fare mirë me fjalën sllavisht *voda*, anglishte e holandishte *water*, greqishte *hydor*. Por fjala *ujë* nuk është marrë as prej sllavishtes, as prej gjuhëve gjermanike, as prej asaj greqishte, sepse prej këtyne fjalëve të hueja nuk do të ishte e mundur që të fitohet trajta shqipe me rrugën ligjore. Mirëpo, është çashtja për farefisnin e stërlashtë të këtyne fjalëve, dmth: edhe fjala *ujë* (e vjetra *uda*) edhe *voda*, edhe *water*, edhe *hydor* është sajue, secila në mënyrën e vet, prej së njajtës — asaj primare t'indoeuropeishtes. Sëkëndejmë rrjedh se secila prej këtyne gjuhëve (shqipe, sllavishte etj.) ka ndjekë rrugën e saj vehtjake, dmth. ka zbatue ligjët e saja individuale.

Ose, për shembull, mbiemnin *i mirë*. Ky në vijën më të ngushtë është i njëj gjinije me atë sërabisht *mio* (mila, milo), por as fjala shqipe nuk është sajue prej sërabishtes, e as anasjelltas. Shqiptarët në këtë rast prej rrâjës indoeuropeishte *mi* — kanë bërë fjalën e tyre *me një* mbrapashtesë (—r—), e Sllavët me mbrapashtesën tjetër (—l—). Domethanë se kjo nuk mund të jetë fjalë e huajtur, por gjithashtu është fjalë vendase.

Fjalët *bir* e *bijë* kanë afërsisht farefisni me lat. *filius* e *filia* (frang. *fis*, *fille*, ital. *figlio*, *figlia* etj.) dhe rezultojnë prej rrâjës indoeuropeishte *bhi*—. Por derisa *bh* në latinishtet zhvillohet, simbas ligjëve të gjuhës latinishte në *f*, në gjuhën e stërlashtë shqipe veçoi ligj krejt tjetër, në të *bh* zhvillohet në *b*. Prandej është e pamundur që fjala shqipe të jetë marrë prej gjuhës latinishte ose anasjelltas. Por fjala *bir* në shqipet

është fjalë vendase, poashtu sikurse është *filius* në latinishtet fjalë vendase. Që të dyja janë marrë prej fondit të vjetër indoeuropjan, kanë farefisí, por nuk janë kurrfarë fjalësh të huajtuna.

Përkundrazi, nëqoftëse marrim fjalën *breg* (*brek*) prej rrâjës indoeuropeishte *berg* — p. sh. gjerm. *Berg*. („kodër”) atëherë na bie në sy megjherë se kjo fjalë nuk mund të jetë shqipe vendase, për arsye se në të *er* është ndryshue në *re* (e ashtuquejtuna „metatezë”), e ligj i këtillë nuk egziston në gjuhën shqipe, por është karakteristik për gjuhët sllavishte. Pra, sadoqë kjo fjalë t’u duket Shqiptarëve si „vendase” në të vërtetë nuk është, por është e huajton prej sllavishtes (në rastin konkret prej sërbo-kroatishes ose maqedonishtes).

Ose, bije fjala *sharrë* („testera”). Kjo i përgjigjet latinishtes *serra*. Por, nëse do t’ishte zhvillue me ligjët shqipe vendase, atëherë s-ës latinishte do t’i përgjigjej *gj-ja* e shqipes (e jo *sh-*), si p. sh. te fjala *gjumë* simbas latinishtes *somnus* (me kuptim të njajtë). Pra edhe këtu nuk është çashtje për fjalën vendase, por fjala *sharrë* është e huajton prej gjuhës latinishte. E tjera.

Sëkëndejmi mund të nxirret kjo rregull: fjalë vendase janë ato fjalë të gjuhës shqipe, për të cilat mund të sprovohet se janë zhvillue ekskluzivisht simbas ligjëve të gjuhës shqipe (si prej paraardhës së saj — gjuhës thra-kishte) prej fondit të përbashkët t’indoeuropeishtes, derisa në rastin e fjalëve të huajtuna, fjalët mbajnë në vëndi vulën e ligjëve të gjuhëve të hueja (ngandonjiherë iu bashkohen edhe disa ligje të shqipes në çka këtu nuk mund të hyhet).

Duhet përmendë se egziston edhe rasti i tretë, ai kur nuk jemi në gjendje të thomi nëse ndonji fjalë e gjuhës shqipe është huajtë prej ndonjij gjuhe të huej (praktikisht më shpesh prej latinishtes), ose vetëm është në farefisni me ndonji fjalë t’asaj gjuhe së huej, por në të vërtetë është fjalë vendase. Kështu fjala shqipe *nuse* nuk na është mjaft e qartë, nëse është sajue drejtpërsëdrejti prej indoeuropeishtes *nubtja*, ose është marrë prej latinishtes *nuptia*, e cila në të vërtetë është prej së njajtes origjinë. Të dy rastet do të jepshin fjalën shqipe *nuse*. E njajta gjâ vlen edhe për fjalën (me) *martue*, krahasue me lat. *maritare*. Për fat të mirë, për shkencën, rastet e këtilla prapseprap janë mjaft të rralla, kështu që në numrin më të madh të shembujve situata është pak a shumë e qartë.

Mbassi të kemi sqarue kështu kët çashtje teorike, tash mund të kalojmë në vetë materialin e fjalorit të gjuhës shqipe.

Tue lanë shtresat e ndryshme të fjalëve të huajtuna (pra fjalëve të hueja) në shqipet për raste tjera, këso here po ndalemi në fjalët shqipe vendase (indigjene), të cilat Shqiptarët, në të kaluemen e lashtë, tue ardhë prej diku kah Veriu i Europës, i prunë me vehte në Ballkan.

Duhet thanë si një rregull përmbledhse se ndërmjet fjalëve që shënojnë dukunjt e përditshme (dmth. që nuk u përkasin konceptioneve) — gjithmonë në tana gjuhët më së shumti ka elemente vendase.

Tue u mbështetë n'arsyetimet e sipërme, këtu do të paraqesim pak material nga lamija e fondit të fjalorit vendas të gjuhës shqipe. Ky fond është shumë më i madh se sa konsideronte shkenca para një pesëdhjetë vjetësh. Të lamë më një anë aparatit argumentues dhe krahasimin me gjuhët farefisnore e të paraqesim, për shkak thjeshtimi, vetëm materialin e gjuhës shqipe.

Këtu pikëspari janë emnat e burrit, grues e të breznive të tyre: *njeri, burr, grue, djalë, bir, bijë, trim* (jo fëmijë!), e më tutje *atë, nanë, vlla, motër, gjysh, stërgjysh, nip, mandej dhandërr, nuse, vjehërr*. Edhe terminet për shtëpijakun e shtëpijaken *zot e zojë* janë me origjinë vendase (sllav. *domaćin* në gjuhën shqipe ka marrë kuptim tjetër).

Fjalë vendase, simbas rregullit, janë gjith ato që shënojnë pjesët e trupit: *kokë, krye, krie, sy, ballë, hundë, vesh, buzë, nofull, gjuhë, dhambë, qafë, fyt, grykë, bark, zemër, gjë, dorë, krah, gisht, bryl, thue, mandej gjû, gjak, dell, lëkurë* etj. (por jo *kâmbë, shuoll!*)

Edhe funksionet e ndryshme të trupit të njeriut vijnë kryesisht në këtë varg: *rrnoj e vdes, ha e pi, hangër e ede?, shiqoj e flas, shkoj e flej, qaj e qeshi, frymë e koll* etj. Edhe këtu nuk duhet me pritë shumë fjalë të huajtuna, të paktën jo në një masë të madhe.

Sikurse shifet, populli këtu nuk ka pasë nevojë me marrë fjalë prej gjuhëve të hueja, sepse kudo — këtu është fjala për konceptione dhe objekte që ka pasë gjithmonë parasysht.

Por me këtë, natyrisht, nuk mbaron krejt puna. Gati gjith natyra që rrethon Shqiptarin, ka emna që ai vetë, pa ndikimin e huej, ia ka dhanë tue u shërbye me mjete gjuhësore të trashigueme prej të parëve. Po paraqesim edhe një varg terminesh së tilla: *botë, tokë, ujë, bjeshkë, fushë, qafë, gurrë, det (?) , lum, luse, diell, rê (-ja), hânëz, shi, borë* (dhe variantet, nuk janë italishte!), *mjegull, hyll, dimën, ditë, natë* (në farefisni me ital. *notte*, por nuk është fjalë e huajtun!), *lindje, perëndim* (nuk është latinishte!), *kohë, zjarm, djeg,*

thëngjill, etj., edhepse këtu ka mjaft fjalë të huajtuna (breg, jug, mal, malsí, prendverë, drû etj.) por, për këtë me një rast tjetër.

Edhe vetit e ndryshme që i tregon materja, thirren me fjalë shqipe vendase: *thatë, ngrohtë, ftoftë, idhtë, athët, bardhë, zi-zezë* (por *kuq, verdh*, tosk. *gjelbërë* rrjedh edhe prej latinishtes!); *i madh, i vogël, i tanë, i gjatë, i ulët, i gjanë, i ngushtë, i ri, i lashtë* etj.

Mbas kësaj gjejmë edhe një varg drûjsh e bimësh me emna vendas: *ah, vidh, bredh, borig, blî, gjeth, bar, modhullë, mand*; si dhe kafshë t'egra e të damshme: *ujk*, (ulk, në farefisín me fj. maq. *Volk*, por nuk është fjalë e huajton) e *dhel-pën, mi e zog, arí e drê, shpend e shqype, gjarpën e zhapi* e shumë tjera.

Kaq për konceptcionet prej rreshtit të njeriut dhe prej natyrës së lirë që e rrethon.

Rastet më të ndërlikueme janë, kur duem me analizue at fond terminologjik, që i përket civilizimit e kulturës. Analiza e fjalorit të shqipes tregon, marrun përgjithsisht, në shumë raste ndikesë të huej në këtë: ndikesa e Romakëve në jetën juridike të Shqiptarëve, ndikesa e Sllavëve në bujqsin shqiptare, ndikesa e Turqve, Italjanëve, Grekëve e Sërbëve në arkitekturë, në përpunimin e pëlhurave etj. (për të gjitha këto do të shkruiej njëherë tjetër.) Por, përkundrejt kësaj ka edhe në lamit kulturore mjaft elemente të rrejtuna vendase (trakase).

Asht e faktueme se ka herë Shqiptarët kanë qenë të parët në Ballkan që janë marrë me jetën dhe organizatën blegtorale. Prandej është fare e natyrisht që ata në degën e blegtoris nuk kanë pasë ndikesa të hueja. Sëkëndejmë rrjedh edhe kjo që terminologjia blegtorale shqipe, shumë e përhapun, ka në masën e saj themelore shprehimisht karakter vendas.

Fjalë të vjetra vendase janë *qumsht e gjizë, dhallë e makë, mish e lëkurë, lesh e djath!* Simbas kësaj, nuk është çudi që edhe kafshët shtëpijake të dobishme, gati papërrjashtim, kanë rrejtë emnat e vjetër vendas. Të gjitha këto janë fjalë vendase: *dele, qingj, dash, dhí, edh, sqap* (cjav, çap), *ká, lopë, dem, mushk klysh, derr, dosë, shotë, mandej kërrutë* (nuk është latinisht!), *shileg, bagëti, shtrungë, tredh* (në kuptimin blegtoral), si dhe fjalët e prejardhuna si: *lop-ar, dhi-ar* etj. Prej termineve më të randsishme janë të hueja (latinisht) *kal* (= *cavallus*), dhe *qên* (= *Canis*), por megjithkëtë fjala *bushtë* prap është vendas. Simbas disave edhe fjala *magar* (prej së cilës sërbiisht *magarac*) është fjalë e vjetër trakase, pra fjalë shqipe vendas (por fjala *gomar* ka origjinë greke!)

Kultura origjinale trakase për mbarështimin e bagëtive kanë rrâjë te populli shqiptar, saqë në këtë degë Shqiptarët, jo vetëm që kanë rrujtë fondin e fjalorit të tyre të vjetër, por ua kanë dhanë edhe popujve tjerë, sidomos në Ballkan, si edhe jashtë Ballkanit. Kështu *shtrungë*, termin specifik blegtoral, ka herë është përhapë në të gjitha gjuhët ballkanike: sërbo-kroat. *struga*, bullg. *str'ga*, rumun. *strungă*, mandej prej rumunishtes mëtej në gjuhët ukrainishte, çekishte e polonishte. Fjala shqipe *dhallë* ka kaluar shumë herë në gjuhën rumunishte si *zara* (zer), e prej Rumunëve edhe te Serbët si *zarica* e te Ukrainasit e Polakët (Z'er etj.). Edhe fjalën *sqap*, *çap* e kanë marrë popujt e ndryshëm të Ballkanit. Asht interesant që edhe fjala sërbo-kroat. *balega*, rumun. *baligă* — është sjajë prej fjalës shqipe *balgë*, *bagël*. E tjera. Shkoqitja detale e kësaj çashtjeje nuk i përkët këtij artikulli.

Jashtë blegtoris Shqiptarët kanë rrujtë në sistemin ekonomik diçka më pak elemente. Megjithatë është me randsi me nënvizue që edhe në degën e bujqsis, përpos fjalëve të huajtura latine, e sidomos sllave, gjinden edhe disa fjalë të vjetra vendase me randsi, sikurse ka argumentue në kohën e vet i ndyeri albanolog gjerman Jokl-i. Në fjalët vendase duhet me numrue edhe këto shprehje me randsi: *drith*, *grun*, *elb*, mandej *drithnik* (me mbrapashtesën sllave) *pluar*, *shtizë* (pjesë e plugut) e ndoshta edhe fjala *parmendë*.

Tekembramja prej kulturës tjetër materiale po paraqesim shprehje të ndryshme që janë krijuar në vend, si: *lugë*, *luguruzhdë*, *thikë*, *majth*, *mreçë*, *pë* (pë), *shul*, *shtizë*, *dorëzë*, *shteg*, *derë*, *shqezë*, *shkop*, *zgjedhë*, *anë*, *vorbë*, *vegsh*, *vargue*, *me tjerrë*, ndoshta edhe *sulë* („barkë”, sllav.?), por ka edhe një varg shprehjesh tjera të këtij lloji.

Më në fund formacionet patriarkale shoqërore, dhe çfaqjet e tyre, gjithashtu mbajnë emna vendas, që është edhe fare e logjikshme, sepse këto poashtu janë krijesa origjinale të vetë popullit shqiptar. Me origjinë vendase janë fjalët: *fis*, *fisnik*, *fis-nikí* (dikur trajtohej gabimisht si fjalë e huajtur prej greq. *fysis*, që do të thotë „natyrë”). Mandej fjala *katund* (përkundrejt shprehjes *qytet*, e cila është me origjinë latine); si edhe organizata blegtorale *bjeshkë* (*bjeshka-tar*, këshilli i fisit *pleqni* (prej fjalës vendase *plak*), e ndoshta edhe fjala *kuvend* (nëse është prej fjalës vendase *vend*, e jo prej latinishtes *Conventus*).

Prej kategorive psikologjiko-shoqërore theksohet sidomos institucioni specifik shqiptar *besë* (këtë fjalë e kanë marrë edhe popujt tjerë ballkanas e deri edhe Turqit). Kjo është fjalë e vjetër indoeuropjane. Edhe koncepti „*čojstvo* i *junaštvo*” janë emna vendas: *trimni*, *njer(ë)zi*. Mandej janë indigjene

edhe shumë shprehje tjera që shënojnë gjendjet shpirtnore dhe kualitet morale: *mirë e keq, i butë e zemrak, i urtë e i trashë, trim e tutës, i shkathët e i ngathët*, edhe shumë tjera, ndonse këtu ka poashtu edhe shprehje latinishte, sllavishte e turqishte (sidomos turqishte).

Mbas kësaj pasqyre fare të shkurtë, kur t'i hedhim një shikim materialit t'analizuem të fjalorit të gjuhës shqipe, atëherë — përpos paplotnis që na është imponue për shkak të vendit — na del parasysht një fëtyrë bukur e qartë e asaj rrethane, në të cilën është sajue gjuha e të parëve të Shqiptarëve të sodshëm. Ajo ka qenë një rrethanë tipike patriarkale blegtorale, me një kuptim fort të zhvilluem për jetën e vendit, me njëriun që njëjste mirë natyrën në të cilën jetonte, i cili mbarështonte me shumicë bagëtinë e tij, tue luftue me këtë rast me skamjet, që impononte natyra dhe bota e shtazëve t'egra. I pari i Shqiptarit të sodshëm ka qenë kryesisht blegtuer, punues bylmeti, lëkurash e leshi, ka mbarështue bagëtinë e imtë e të trashë; por ka njëjtë edhe bujqsinë, edhepse kjo ndodhej në një shkallë tepër primitive. Këtij formacioni të vjetër të blegtorëve patriarkalë i përgjigjej edhe organizata fisnore patriarkale me format e veta të përpunueme.

Qe, kjo është fëtyra e parahistorisë shqiptare, sikurse na e paraqet analiza linguistike. Ky në të vërtetë, është më as i ambientit si e shënon historia antike për Trakasin, Ilirët, si dhe për auktoktonët e atëhershëm primitivë ballkanikë.

Ardhja në kontakt e këtyne fiseve me civilizimin romak dhe me shoqin sllave, tipikisht bujqësore, në Kohë të Mesme do të thonte për të parët e Shqiptarëve, nga një anë robni, por nga ana tjetër përsosmëni e degëve të ndryshme të jetës shoqërore. Ndikesa latine e sllave ka lanë gjurma të thella në disa degë të jetës së popullit shqiptar, për të cilën gjë na dishmojnë më së miri edhe vëzhgimet gjuhësore. Por, për këtë do të flas një herë tjetër.

Dr. Ivan POPOVIĆ